

УДК 94(477)“18”

Оксана Амеліна

**КОЗАЦТВО В РОБОТІ ШАРЛЯ ДЕ ПЕЙССОНЕЛЯ “ІСТОРИЧНІ
ТА ГЕОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВАРВАРАМИ, ЯКІ
МЕШКАЮТЬ НА БЕРЕГАХ ДУНАЮ ТА ЧОРНОГО МОРЯ”
 (“Observations historiques et géographiques, sur les peuples
barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin”),
1756 р.**

У статті мова йде про інформацію французького дипломата Шарля (Клод-Шарля) де Пейссонеля, яка стосується території сучасної України та українського козацтва. Зазначимо, що робота Шарля де Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin” (1756) не має перекладу з французької мови у повному обсязі. У даній статті вперше публікуються фрагменти з цієї роботи щодо теорії походження та місця локалізації українського козацтва.

Ключові слова: Шарль де Пейссонель, козацтво, французька дипломатія, неопубліковані видання.

У даній публікації подаються фрагменти з твору Ш. Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin”¹⁸⁸. На сьогодні названа робота не перекладена у повному обсязі, є окремі переклади частини тексту, які не стосуються проблематики козацтва, зокрема таких істориків та дослідників, як В. Аталикова, І. Сапожнікова, Е. В. Полевщикової. Зазначимо, що постаттю та науковим доробком Шарля де Пейссонеля також займалися такі науковці, як: Л. Лотошнікова, Е. Феліцин, В. Грибовський та інші.

Шарль де Пейссонель у своїх роботах спирався на уже відомі йому дослідження більш ранніх дипломатів, мандрівників, місіонерів. Серед французьких дослідників, які подавали інформацію про територію України до Шарля де Пейссонеля, можна згадати: Жільбера де Лянуа – подав опис західних і південно-західних земель України; Блез де Віжнер, який склав історико-географічні відомості про Галичину, Волинь і Поділля. Тематика українського козацтва в роботах французів, очевидно, представлена рботами французького посла в Стамбулі Ф. де Гарле барон Сезі, який виявляв значний інтерес до українських козаків. Ф. де Гарле Сезі описав не тільки їхній побут, а і звернув увагу на взаємодію козаків з мусульманським світом. У свою

¹⁸⁸ Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P.346.

чергу французький історик Мішель Бодье надав детальний опис Хотинської війни та участі в ній козацтва¹⁸⁹.

У доробку Шарль де Пейссонель значна кількість робіт, серед яких: “Essai sur les troubles actuels de Perse et le Georgie” (“Современная зависимость Грузии от Ирана”, 1754 р.), “Traite sur le commerce de la Mer Noire” (“Трактат про торгівлю на Чорному морі”, 1787 р.), “Situation politique de la France et ses rapports actuels avec toutes les puissances de l’Europe” (“Політичне положення Франції і її сучасні відносини з європейськими державами”, 1789 р.) та інші. Проте не всі роботи дипломата були видрукувані. Так, після його смерті залишилися в рукописах наступні роботи: “Історична записка про Російську імперію, татарську державу, Черкесію, Дагестан, ногайців і козаків”, “Записка про повстання ногайців» (1758 р.), “Політичні міркування про незалежність татар і російське судноплавство на Чорному морі” (1772 р.), “Про те, як надати татарській незалежності міцності і стабільності і як заважати росіянам домогтися успіху в їх підпорядкуванні” (1772 р.) і “Міркування про мирну угоду між Росією і Портою, укладену в Кайнарджіку” (1777 р.). Не всі вони перекладені та видані, діяки знаходяться лише в рукописах.

Варто зазначити, що особистість самого автора, тобто Шарля де Пейссонеля, є не менш цікавою ніж його твори. Народився Пейссонель у французькому місті Марселі в 1727 р., у родині дипломата. Сам Шарль де Пейссонель також продовжив родинну справу і зайнявся дипломатичною службою. Перша місія Шарля де Пейссонеля була у Смірні, потім у Константинополі, а згодом його відправили до Криму як консула французького короля. Потім був консулом на о-в Крит та знову повернувся до Смірни, а згодом – до Франції¹⁹⁰, де продовжував писати свої аналітичні роботи щодо тогочасного суспільно-політичного життя країни.

Саме під час своїх дипломатичних місій Пейссонель описував події, народи та місця, в яких перебував. Його інтерес, перш за все, був пов'язаний з тими регіонами, які носили стратегічний характер для Франції. Одним з таких регіонів була територія Османської імперії, яка виступала в ролі союзника Франції проти імперії Габсбургів¹⁹¹. Цікавими для дипломата були території козацтва, які безпосередньо

¹⁸⁹ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. – Чернівці: Технодрук, 2011. – С. 159 – 160.

¹⁹⁰ Biographie universelle ancienne et moderne. – Т. 33. – Paris, 1823. – Р. 557 – 559.

¹⁹¹ Пейссонель Ш.-К. де. Записки о Малой Татарии/Пер. с фр. В.Х. Лотошниковой/Вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовского. – Изд-е 2: испр. и доп. – К., 2013. – С. 6.

межували з татарськими і ногайськими улусами та входили в сферу впливу Кримського ханства – васала Османської імперії.

Робота “Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря” (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. 1756*), з якої подані нижче, переклади, написані під час місії Ш. Пейссонеля в Криму. Перекладені фрагменти стосуються історії українського козацтва, їх можна поділити на два інформативні блоки. Перший – це версія походження козацтва та етимологія самої назви “козак”, другий – інформація про розподіл козацтва на групи та їхню локалізацію. Ш. Пейссонель вперше використовує назву “козаки”, характеризуючи абдиго-абхазський регіон. При цьому зазначає, що сама назва “козак” походить від кипчаків, які займали територію східного берега ріки Волга, та згадує про їхні зв’язки з Черкесією¹⁹². Не менш цікавим є роз’яснення походження слова “козак”. Тут автор має на увазі саме українських козаків і зазначає, що поляки називали так козаків від слова “коза”, тому що козаки використовували шкури цих тварин. При цьому зазначає, що назва «козаки», яка характеризувала саме військову спільноту, широко почали вживати в Європі з середини XVI ст., а до цього часу назва була маловживаною¹⁹³. Дана теза може слугувати підтвердженням тому, що саме в XVI ст. відбувався активний процес формування козацтва, який у кінці століття призвів до інституалізації українського козацтва у Запорозьку Січ та реєстрове козацтво.

Питання про локалізацію козацтва є не менш цікавим. Загалом Шарль де Пейссонель поділяє козацтво на 5 груп, найчисельнішою з яких називає українських козаків, потім запорожців, донських козаків та тих, що мешкали на території Уралу. П’ята ж група перебувала під зверхністю кримського хана та локалізувалася в Криму. Такий поділ є цікавим та суперечливим. Перш за все варто з’ясувати, кого саме називали українськими козаками. Про те, що запорожці складали окрему групу, підтверджує той факт, що станом на другу половину XVIII ст. Запорозька Січ виступала як окрема політична та соціальна сила. Також дипломат зазначає, що запорожці отримали свою назву від того, що жили за порогами Дніпра. Щодо порогів, то варто зазначити, що автор називає дванадцять дніпрових порогів.

¹⁹² Peyssonnel Ch. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin.* – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P. 125.

¹⁹³ *Idit.*

На нашу думку, також слід приділити увагу топоніміці та географічним назвам, які використовував автор. Термін “Україна” використовується як словосполучення “*провінція Україна*”. Пояснюючи етимологію назви, Пейссонель посилається на отця Монфакона, який у своїй “Збірці Античної старожитності” пояснює дану назву. Окрім назви “Україна” Шарль де Пейссонель використовує такі топоніми, як Поділля, Червона Русь (Галичина), Очаків, Ольвія.

Таким чином, говорячи про Шарля де Пейссонеля, варто зазначити, що він був дипломатом і виконував важливу та стратегічну місію – описував землі, які перебували у складі Османської імперії або межували з нею. Тому його роботи максимально наближені до тогочасної географічної та політичної ситуації. Сама праця “Історичні та географічні спостереження за варварськими народами, які жили на берегах Дунаю і Понта Евксинського” 1765 р. є важливим історичним джерелом для вивчення історії України та історії українського козацтва зокрема.

До уваги пропонуються переклади окремих фрагментів з роботи Ш.Пейссонеля “Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря”, які стосуються козацтва. У французькому тексті відображено нестійку орфографію видання, у тому числі діакритичні знаки (крім особливо складних для відтворення випадків), враховано паралельне вживання літер **s** та **f, u** та **v**. Збережено знаки пунктуації та стиль написання повідомлень. Український переклад текстів здійснений з наближенням до стилю XVIII ст. в поєднанні з сучасними правилами правопису.

Переклади з французької мови зроблені автором даної публікації. Висловлюємо щирю подяку за допомогу під час здійснення перекладів та їхніх редакцій к.і.н., доценту кафедри стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова Радзиховській О.О.

Документи (фрагменти):

Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765.

Après les Cabares venoient dans la même direction d'Orient en Occident, les Alains dont j'ai fait mention au Chapitre VII. & les Ziques; & après ceux-ci les Papages, & les Chazaks, dont les Pays formoient partie de ce que l'on appelle aujourd'hui la Circassie proprement dite. C'est, je pense, dans la Chazakée qu'il faut chercher l'origine des Cosaques d'aujourd'hui, qui furent vraisemblablement (vraisemblablement) du nombre des divers Peuples qui sous les noms d'Uzes, de Mad-giars, de Cabares, etc. vinrent s'établir dans les terres situées entre le Don & le Borysthene, après en avoir chassé les Patzinacites, comme on le verra ci-

après. Je n'oserois combattre l'opinion du savant Auteur de l'Histoire des Huns, qui s'opense que le mot de Cosaque vient par corruption du nom du Pays de Kaptchak, situé à l'Orient du Volga, d'où il prétend que les Cosaques sont originaires.

Quelques-uns croient que les Polonois ont donné aux Cosaques ce nom, du mot Cofsk, qui signifie une Chèvre, parce qu'ils s'habilloient anciennement de la peau de cet animal. Il est certain au reste que cette Nation n'est gueres connue sous ce nom en Europe, que depuis le milieu du seizieme siecle. Elle est aujourd'hui divisée en quatre branches principales: les Cosaques d'Ukraine, les Zaporovski ou Zaporoviens, les Donski ou Cosaques du Don, & ceux du Jaïk. Il y en a une cinquieme branche, qui forme une petite Tribu dépendante du Khan des Tartares de Crimée, on les appelle Sari-Inad, ou Sari-Kamiche Cazaki, ils habitent au Nord du Fleuve Couban, vers la côte orientale de la Mer de Zabache. Les Cosaques d'Ukraine sont les plus nombreux; on comprend sous ce nom tous ceux qui occupent la Province d'Ukraine, & une partie de la Podolie & la Ruffie rouge. Je crois devoir hazarder ici une observation que j'ai faite sur le nom de la Province d'Ukraine, dont je ne trouve l'étymologie nulle part; il me semble l'avoir découverte dans une ancienne inscription rapportée par le Pere Montfaucon dans son Recueil d'Antiquités.

[...] Ces fauts du Borysthenq (Borysthenq) ont été appelés par les Ruffes, Porogi, & ont donné, à ce que l'on croit, le nom aux Cosaques Zaporowski, ou Zaporoviens; ils sont (sont) désignés aujourd'hui par douze noms différens, qui sont Kudac, Surski, Luchan, Swoneiz, Sinalava, Nevalintz, Volna, Tovolfieni, Budik, Disnaï, Sternik, Zobora. Ces noms sont conformes à la liste qui m'en a été donnée par M. Mierowitz, Colonel Cosaque, ci-devant au service de Pologne, établi depuis long-temps à Bakchefaraï. Et ils se trouvent écrits de même dans la Carte dressée par les Ruffes en 1736.

Il me reste à retrouver les trois Villes d'Axiace, d'Odessus & d'Olbiopolis. Etant à Okzakow, à la fin de l'année 1758, j'appris qu'il y avoit environ à 60 milles vers le Nord une ancienne Ville ruinée, que les Cosaques appellent Czarna. On me dit aussi que l'on avoit découvert les débris d'une autre Ville ancienne à une très-petite distance d'Okzakow, vers la Riviere Berezen, & que les Turcs s'étoient fervi des pierres & des marbres qu'on en avoit tirés, pour réparer les murs d'Okzakow, que les Ruffes avoient fort endommagés, lorsqu'ils prirent cette Place dans la dernière guerre.

[...] Si mon systême n'est pas vrai, il me paroît aumoins le plus vraisemblable, & j'ose le soumettre au jugement des Savans. Au reste, ce que je viens de dire regarde la Géographie la plus ancienne; dans celle du moyen âge on voit les Pays occupés d'abord par les Turcs Hongrois, ensuite par les Patzinacites, & enfin par les Cosaques & les Tartares.

**Пейссонель Ш. “Історичні та географічні спостереження
за варварськими народами, які жили на берегах Дунаю і Понта
Евксинського. – Париж, 1756.**

Фрагменти

Після Кабарів йшли в тому ж напрямку, зі сходу на захід алани; про яких я згадував у главі VII, і Зіхи; а після цих останніх Папаги, і Казахи¹⁹⁴, землі яких формували частину того, що називають зараз власне Черкесією. Саме у Казарії, я думаю, варто шукати походження теперішніх козаків, які, ймовірно, були з поміж різних народів, які під назвами огузів¹⁹⁵, мадярів, кабарів та інших; прийшли оселитись на землях, розташованих між Доном і Борисфеном¹⁹⁶, після того, як звідти вони вигнали печенігів¹⁹⁷, як буде видно далі. Я не зважаюся оскаржувати думки відомого вченого - автора “Історії гунів”¹⁹⁸, який зазначав, що слово козак прийшло від зіпсованої назви країни кипчаків, розташованої на сході від Волги, як, він передбачає, “козаки” і походять.

Дехто вважає, що поляки дали козакам таку назву від слова Cofsk, що означає “коза”, тому що в давнину вони одягались в шкіру цієї тварини. Цілком безперечно, втім ця нація під такою назвою була відомою в Європі тільки з середини XVI ст. Вона зараз розділяється на чотири основні гілки: Козаки України, Запорозькі або ж Запорозьці; донські або козаки з Дону; і яїцькі козаки¹⁹⁹. Існує їхня п'ята гілка, яка утворена невеликим плем'ям, залежним від хана кримських татар; їх називають Sari-Inad або Sari-Kamiche Cazaki; вони живуть на півночі річки Кубань, в сторону східного узбережжя моря Забаш²⁰⁰. Козаки України є найбільш численні; під цим ім'ям розуміються усі ті, хто

¹⁹⁴ Казахи – тюркський народ у Центральній Азії, в основному в Казахстані, а також у частинах Узбекистану, Китаю, Росії і Монголії. Казахи є нащадками тюркських племен (кипчаків, найманів, половців, ногайців та інших), які населяли територію між Сибіром і Чорним морем і залишалися в Центральній Азії.

¹⁹⁵ Огузи – кочовий тюркомовний народ, що з'явився у степах Урало-Поволжя наприкінці IX ст. Самоназва огузи була замінена на самоназву туркмени з середини X ст.

¹⁹⁶ Борисфен – давньогрецька назва ріки Дніпро.

¹⁹⁷ На нашу думку, під терміном “Patzinacites” Пейссонель має на увазі саме печенігів.

¹⁹⁸ Ми припускаємо, що мова йде про Йордана и его роботу “О происхождении и деяниях гетов”, в якій автор приділяє увагу і гунам. Однак, вищезазначене не можемо стверджувати остаточно. До постановки питання.

¹⁹⁹ Назви цієї групи козацтва походить від назви р. Яїк – стародавня назва річки Урал на межі Європи та Азії.

²⁰⁰ Давня назва Азовського моря.

займає провінцію Україна, частину Поділля, і Червону Русь²⁰¹. Я думаю, що повинен ризикнути і висловити спостереження, що я зробив щодо походження назви “провінція Україна”, етимології якої я не знаходжу ніде; мені здається, що я виявив її [назву] у одному стародавньому написі, опублікованому отцем Монфаконом у його “Збірці Античної старожитності”²⁰².

[...] Ці водоспади по Борисфену росіянами називаються порогами, і вважаються, що вони [пороги] дали назв “запорозькі козаки” або “запорожці”; вони [пороги] позначені дванадцятьма різними назвами: Кодак, Сурський, Лоханський, Дзвонецький (Дзвонець), Синялава, Ненаситецький (Ненаситець), Вольний, Таволжанський, Будилівський, Дисна, Стерник, Забора²⁰³. Ці імена відповідають їх переліку, який був мені даний паном Мировичем²⁰⁴, козацьким полковником, який раніше перебував на службі у Польщі, і вже протягом довгого часу перебуває у Бахчисараї. І вони [пороги] знаходяться написаними на карті, що була складена росіянами у 1736 році.

Мені залишається згадати три міста: Аксіакус, Одессус, Ольвіополь²⁰⁵. Перебуваючи в Очакові, у кінці 1758 р. я дізнався, що на відстані приблизно 60 миль на північ є старе зруйноване місто, яке козаки називають *Czarna* (Чорна). Мені також кажуть, що було виявлено залишки іншого стародавнього міста на дуже невеликій відстані від Очакова, у напрямку річки Березань, і що турки використовували камінь і мармур, який звідти витягали для відновлення стін Очакова, які росіянами були дуже попсовані, коли вони взяли штурмом це місто під час останньої війни.

²⁰¹ Червона Русь – назва Галичини, вперше вжита в Хроніці Констанцького собору Ульріха фон Ріхенталя на початку XV ст.

²⁰² Мова йде про Бернара де Монфокона – французького історика, філолога, який вивчав історію грецького письма до падіння Візантійської імперії. Вперше використав термін палеографія, досліджував походження різноманітних назв, в тому числі і країн.

²⁰³ На сьогодні через антропогенний вплив річка Дніпро має 9 порогів. Серед яких: 1. Кодацький (нижче суч. Дніпровська), 2. Сурський (де ріка Сура з правобережжя впадає в Дніпро), 3. Лоханський, 4. Дзвонецький, 5. Ненаситець (поріг “Дід”), 6. Вовнизький (поріг “Онук”), 7. Будиловський (Будило), 8. Лишний, 9. Вільний.

²⁰⁴ Скоріше за все мова йде про Федіра Мировича - українського військового і державного діяча, найближчого соратника гетьмана Івана Мазепи та його наступника Пилипа Орлика. Займав посаду генерального бунчужного (1707–1710 рр.) та генерального осавула (1710–1711 рр.). Був одним із очільників української державної еміграції у XVIII ст. Довго жив у Швеції, Туреччині й Польщі, а помер у Криму.

²⁰⁵ Місто Ольвія (сучасне с. Парутино Очаківського району Миколаївської області).

[...] Якщо моя система і є вірною вона мені зається, по меншій мірі, вірогідною, і не я насмілюся її подати на суд вчених. Нарешті, те, що зараз сказав стосується найбільш щодо періоду середньовіччя, то можна бачити землю, зайняту спочатку тюрками-угорцями, пізніше печенігами, і врешті-решт козаками та татарами.

Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. – Paris, chez N.M.Tillard libraire, 1765. – P.125, 143, 153 – 154.

Oksana Amelina

Cossacks in the work of Charles de Peyssonelya "The historical and geographical observation barbaric peoples who lived on the banks of the Danube and Pontus Evksinski"

("Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin"), 1756

The article deals with the observation of the French diplomat Charles de Peyssonelya relating to the territory of Ukraine and the Ukrainian Cossacks. It should be noted that the work of Charles de Peyssonelya «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» has no translation from the French language in its entirety. In this work, first published reflections diplomat as to the origin of the theory of localization and place of the Ukrainian Cossacks.

Interest Charles de Peyssonelya was primarily associated with those regions that were strategic in nature for France. One of these regions was the territory of the Ottoman Empire. Interesting for a diplomat was the territory of the Cossacks, which directly bordered with the Tatar and Nogai ulus and entered the sphere of influence of the Crimean Khanate - vassal of the Ottoman Empire at that time.

This article submitted four pieces of source «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» which generally can be divided into two informative blocks. The first - a version of the origin of the Cossacks and the etymology of the name "Cossack", the second - information sharing Cossack groups and their localization. Focuses on the mission Peyssonelya in Crimea, during of which was written by his work «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea».

Because of his work as close to the contemporary geographical and political situation. Most work «Historical and geographical observation barbaric peoples who lived on the banks of the Danube and Pontus Evksinski» 1765 is an important historical source for the history of Ukraine and the Ukrainian Cossack history in particular. We serve only fragments of these sources and note that the full translation of this work is not, and so the «Historical and geographical observation barbarians who live on the banks of the Danube and Black Sea» are important to study».

Key words: Charles de Peyssonel, Cossacks, French diplomacy, unpublished edition.

Оксана Амелина

Казачество в работе Шарля де Пейссонеля “Исторические и географические наблюдения за варварами, обитающими на берегах Дуная и Черного моря” (“Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-euxin”), 1756 г.

В статье речь идет об информации французского дипломата Шарля (Клод-Шарля) де Пейссонеля, касающейся территории современной Украины и украинского казачества. Отметим, что работа Шарля де Пейссонеля “Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin” не имеет перевода с французского языка в полном объеме. В данной статье впервые публикуются фрагменты из этой работы дипломата относительно теории происхождения и места локализации украинского казачества.

Ключевые слова: Шарль де Пейссонель, казачество, французская дипломатия, неопубликованные издания.